

ІСТОРІЯ

Сергій Світленко (Дніпропетровськ)

Україна в історіософській спадщині Івана Франка

Іван Франко є одним із найвидатніших інтелектуалів доби становлення українського національно-культурного Відродження другої половини XIX – початку XX ст. Творча спадщина Каменяра представила світу модерну Україну багатогранно – у літературі, філософії, історії, суспільно-політичній думці. Ці складові доробку І. Франка вже давно стали предметом наукових студій. Меншою мірою розроблена Франкова історіософія, хоча й тут є певні досягнення. З огляду на це цікавими для дослідників є такі монографічні праці, як “Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період” О. Забужко [1], “Культуроцентризм світогляду Івана Франка” В. Мазепи [3], його ж стаття “Історіософські ідеї Івана Франка” у журналі “Київська старовина” [2]. Заслугою цих авторів є те, що вони одними з перших розпочали дослідження історіософських ідей І. Франка, насамперед, у його літературній творчості, розглянули Франкове бачення української ідеї, проблеми “неісторичності” або “недержавності” української нації, його трактування цілісності української нації як запоруки її відродження і “повернення” в європейську та світову історію, зробили спробу осягнути сутність історіософської концепції Каменяра стосовно української нації та історії України. Проте тема “Україна в історіософській спадщині Івана Франка”, на наш погляд, далеко не вичерпана. У цьому плані варто повніше дослідити історіософську творчість мислителя, залучаючи його філософські, суспільно-політичні та історичні праці, і на цій основі показати сутність та особливості його історіософської концепції.

Франкова історіософська концепція історії України як концепція національно-культурного поступу з’явилася в імперську добу української історії, коли різні політично й культурно домінуючі нації розглядали українську етнонаціональну спільноту, українську територію тільки як об’єкт міжнародного права, економіки, політики, культурного простору тощо. Крізь цю “темряву неісторичності” науково й суспільно актуальним завданням тодішньої української інтелектуальної еліти була розробка історіософського оптимістичного бачення історичних перспектив майбут-

нього України, визначення чинників її поступу. Місію виконання цього непростого завдання взяв на себе І. Франко, який висловлював свої ідеї, що часто набували історіософського змісту, використовуючи різні галузі осмислення українського буття: філософію, політику, історію, літературу.

Для Франкового розуміння феномену України характерне чітке усвідомлення її ранньої історіогенези, яке є наскрізним у його творчій спадщині. В одній зі своїх ключових суспільно-політичних праць “Ukraina irredenta” мислитель датував **українську** вивізну торгівлю і **українське** політичне життя приблизно одним часом – IX і X ст., згадуючи договори київських князів Олега та Ігоря з Візантією, походи Святослава тощо [4: 268]. Пізніше, в роботі “Причинки до історії України-Русі”, І. Франко датував витоки державної організації в околицях Києва ще більш раннім часом – початком VII ст. [5: т. 47: 433].

Для І. Франка раннє європейство українського народу було поза всяким сумнівом. Ще в 1896 році, у праці “І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття” Каменяр стверджував про давнє європейство українства, яке, належачи до сім’ї європейських народів, було “діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці” і захищало Європу від навал азіатських варварів [5: т. 46: кн. 2: 340].

У праці “Із лектури наших предків XI в.” мислитель застерігав сучасну йому українську інтелігенцію проти применшення ролі “старої князівсько-дружинної доби” порівняно з добою козацтва. Адже І. Франко розглядав історію давнини в контексті “нашої національної традиції”, з огляду на досягнення у той період високого ступеня просвіти, розвою політичних порядків і державного устрою [6: 96–97].

Наступні часи української історії, що їх Каменяр визначав як періоди “середньовічного феодалізму” та “капіталістичної власності”, відзначалися цивілізаційним відставанням українства. Ця думка міститься в роботі “Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю “Хатні справи українців” (1895), де І. Франко зазначав украї “ненормальне становище” українського народу, який відстав від своїх сусідів у суспільно-політичному й інтелектуальному розвитку [5: т. 46: кн. 2: 259]. У праці “Свобода і автономія” Каменяр звернув увагу на те, що українці разом із Польщею, а потім із Росією та Австрією “перейшли всі фази того великого історичного процесу”, але сприйняли на собі всі “найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих (середньовічних. – С. С.) порядків” [5: т. 45: 446].

Незважаючи на це, І. Франко залишався історіософом-оптимістом. Це можна пояснити тим, що, показуючи давню українську історичну традицію, мислитель не піддавав сумніву можливість українського відродження. В основі саме такого трактування ходи української історії лежала Франкова ідея історичного поступу. У статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” учений вказав на економічні і політичні чинники історичного поступу. Водночас у тій же праці він зосередив увагу на інтелектуальному чиннику прогресу цивілізації, який зумовив “велику добу культурних переворотів”, “розбудив широкий розумовий рух” [5: т. 45: 25, 28–30].

У праці “Мислі о еволюції в історії людськості” І. Франко звернув увагу на соціальні рушійні сили історії, зокрема вказав на їх демократизацію, що веде до “людової” історії. Водночас мислитель тісно пов’язав культуру і поступ, які, постійно змінюючись, творять історію людства. Прикметно, що в цій роботі І. Франко показав не однолінійний, а хвилеподібний вигляд поступу (“поступ наперед і поступ назад”) [5: т. 45: 78, 79, 94–95, 81–82]. Ця ідея узгоджувалася з особливостями поступу української історії.

Учений багато працював над досягненням внутрішніх механізмів поступу людства. Цій проблемі спеціально присвячена праця “Що таке поступ?” У ній мислитель проаналізував підходи толстовців, дарвіністів, анархістів, марксистів до людського поступу і дійшов висновку, що вони не знайшли панацеї для гармонізації світу. Також І. Франко стверджував, що поступ людства – “величезна і дуже складна машина”, рух якої залежить від тілесних і духовних сил людської цивілізації, диктується матеріальними й духовними потребами людини та почуттям любові, яке консолідує людність [5: т. 45: 315, 329, 331, 333, 334, 346].

У Франковій історіософії з ідеєю поступу тісно переплітається ідея сенсу історії. У праці “Наука і її взаємини з працюючими класами” І. Франко показав, що єдиною метою людини з давніх часів було прагнення до щастя [5: т. 45: 33]. Ідея щастя як основа сенсу людської історії міститься і в роботі мислителя “Що таке поступ?” [5: т. 45: 345].

Важливо, що І. Франко не обмежився загальнотеоретичними міркуваннями, а окреслив механізм українського історичного поступу. У його основу вчений поклав зміни в національній свідомості, зокрема досягнення нової якості національного почуття, усвідомлення національних інтересів. Саме ці чинники почали збуджувати розуміння української національної окремішності від польських інтересів уже з кінця XVI ст. Вони ж формують почуття історичної відрубності від Московії в другій половині XVII ст. [4: 267]. Тобто Україна кінця XVI–XVII ст. постає, за І. Франком, насамперед крізь призму своєї історичної окремішності.

Мислитель вказав на суб’єкт цього нового національного самоусвідомлення. Це “український народ” і “українська суспільність” (під нею І. Франко розумів, напевно, “духовну й міщанську інтелігенцію”) [4: 267]. Під кутом зору становища українського народу та української суспільності великий Каменярь оцінював періоди польського й московського панування в Україні.

Історичну добу польського панування в українських землях І. Франко окреслював часами “між Люблінською унією і роком 1648”, які, за його словами, “були добою найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу” [4: 267]. Водночас економічний прогрес того часу підвів мислителя до такого висновку: “Можна сказати сміло, що Україна – правда, під шляхетською нагайкою – починала тоді входити на шлях загальноєвропейської цивілізації і якби не сусідство татар і не Хмельниччина, то певно, що нині була б щонайменше йшла поруч з економічним розвоєм найпоступовіших німецьких провінцій” [4: 268]. Можна дискутувати

з приводу ступеня точності й вірогідності цього висновку, але прикметно те, що український діяч прагнув розглядати Україну в контексті розвитку загальноєвропейської цивілізації.

Історичні події в Україні середини XVII – початку XVIII ст. І. Франко оцінював неоднозначно. З одного боку, “боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточно перемогою українського елементу” і в цьому було визначне, тріумфальне значення Хмельниччини [4: 267, 268]. З іншого, боротися “з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили, ані політичної далекоглядності”, хоча “почуття окремішності, навіть деякого локального патріотизму, не вигасло, навіть мазепинські традиції тліли подекуди...” [4: 267].

Московське панування в Україні, на відміну від польського, І. Франко оцінював однозначно негативно. “Московська “плеть” була так само дошкульна, як польська нагайка, – писав український мислитель, – та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою” [4: 268].

Цей висновок учений зробив, вказавши на такі негативні явища для українських народних мас XVII ст., як поступове послаблення вільного козацького елементу, поширення кріпосництва, зменшення автономії, початків народної просвіти та всіх прав української окремішності. Усе зазначене сприяло падінню національної й політичної свідомості українського народу [4: 268].

Поряд із цим варто зазначити, що, на відміну від М. Драгоманова, І. Франко не розглядав період перебування України під владою російських царів, тобто від 1654 року до другої половини XIX ст., як винятково “страчений”, або “пропащий час”. На думку мислителя, Московщина, хоча й душила козацькі вольності, свободу слова й думки, несла покріпачення українського селянства, водночас приборкала татарську агресію щодо українських земель, зламала турецький вплив у Північному Причорномор’ї та зруйнувала Польську державну організацію [5: т. 47: 403].

Окремо І. Франко зупинився на добі австрійського панування в Галичині. Період від кінця XVIII ст. до 1848 року український учений оцінював негативно і в національно-культурному, і в соціально-економічному вимірах. “...За 50 літ життя під “європейською” Австрією український народ, – писав він, – беручи загально, не зробив ані кроку вперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси...” [4: 269]. Водночас мислитель відзначив “проби відродження”, “мрії”, “бажання”, “потрохи й агітацію”, які були притаманні Галичині цього періоду [4: 270].

Нову добу в житті Галицької Русі І. Франко датував від 1848 року. Знесення кріпацтва і надання політичної свободи, – ось два основні чинники, що сприяли процесу русько-українського відродження, зміцненню української свідомості серед народу та інтелігенції [4: 270].

Розглядаючи процес русько-українського відродження в Галичині, І. Франко відзначив “сильний прилив оживляючих ідей з України під Росією”, що сприяв помітному прискоренню національного самоусвідомлення в краї. При цьому україн-

ський учений виділив “три фази”, “три ступені” цих впливів, які відповідали етапам розвою українства в Російській імперії.

Перша фаза датувалася періодом від 20-х до початку 50-х років XIX ст. й вирізнялася впливами творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича та ін. Друга фаза охоплювала період 60-х років XIX ст. і представлена впливом ідей Кирило-Мефодіївського братства, які запізно прийшли в Галичину з творами Т. Шевченка, а також у прихованому й частковому вигляді (без політичної компоненти) через історичні монографії М. Костомарова, “Записки о Южной Руси” П. Куліша, “Основу”, твори Марка Вовчка. Рушієм тодішнього українського впливу на Галичину був П. Куліш, а результатом – початок ідейної течії народовців, помітний розвій галицько-руської інтелігенції. Третя фаза українського впливу на Галичину припала на 70–80-ті роки XIX ст. Знаковою постаттю у розвитку цього періоду був М. Драгоманов, заслугою якого є постання нового типу інтелігента – “свідомого європейця і не менш свідомого українця”. Результатом цієї фази стало оформлення в Галичині Русько-української радикальної партії [4: 271, 274, 275, 276].

Європейство М. Драгоманова було наслідком того шляху розвитку, яким пішла Україна, що перебувала у складі Російської імперії. У цьому сенсі І. Франко помітив цікавий історичний феномен. Суть його полягала в тому, що коли у XVIII ст. у підросійській Україні посилювалося, за словами Каменяра, “закріпощування і отемнювання широких мас народних, то українська інтелігенція, русифікуючись, все-таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей” через безпосередні й живі зв'язки Росії з Німеччиною, Голландією і Францією [4: 272].

За спостереженнями І. Франка, за декілька десятиліть поступу змінилася й світоглядна орієнтація найкращих представників української інтелігенції. Якщо за часів Катерини II когорта провідних українських інтелектуалів входила до кола російських письменників та діячів, то в 40-х роках XIX ст. такі репрезентанти українства, як кирило-мефодіївці, вже слугували “місцевим українським справам”, а їх програма не тільки не поступалася думкам російських лібералів і радикалів про волю людини, а й була більш виразною в політичних питаннях “про волю національності і про федеративний зв'язок усієї Слов'янщини” [4: 273].

Усе це свідчить про те, що українські інтелектуали Наддніпрянщини не стояли осторонь магістральних питань поступу європейської цивілізації. Водночас їхні впливи в Галичині сприяли ідейній консолідації української модерної нації.

У контексті розвитку української національної свідомості І. Франко розглядав проблему історичної перспективи України. З цього погляду він простежив еволюцію думок М. Драгоманова про політичну самостійність України, який не заперечував такого вектору поступу в перспективі. Драгоманівські ідеї значною мірою стали знаковими для Ю. Бачинського – автора брошури “Ukraina irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний шкіц”. На відміну від автора брошури “О безыс-

ходности українського соціалізму”, який пророкував українцям злиття з росіянами в одну народність, Ю. Бачинський, навпаки, передбачав майбутнє України як політично самостійної держави [4: 276–277]. І. Франко високо оцінив брошуру Ю. Бачинського як таку, що “написана з безперечним талантом” [4: 277]. Напевно, він поділяв думку автора в питанні перспективи української самостійності.

У науковій думці XIX – початку XX ст. завданням багатьох досліджень було з’ясувати зміст матеріалістичного розуміння історії. У статті “Соціалізм і соціал-демократизм” до обговорення цього питання приєднався й І. Франко. На його думку, справжнє матеріалістичне розуміння історії ставить у центр **кожну людину** як витвір клімату, раси, соціального оточення та життєвих умов. Такий підхід опонував поглядам фундаторів “наукового соціалізму” К. Маркса і Ф. Енгельса, які розглядали матеріалістичне розуміння історії в контексті економічного детермінізму (за Ф. Енгельсом, “продукція і обмін продуктів становлять основу всякої суспільної організації”).

Відповідно до цих відмінностей у І. Франка, з одного боку, і у К. Маркса та Ф. Енгельса, з іншого, сформувалося різне бачення моделей соціалістичної перспективи поступу людства. І. Франко заперечував марксистську модель соціалізму, основним стрижнем якої було “всевладство держави”. Адже воно могло призвести, кажучи словами Каменяра, до “порядку і тісноти казарми”, до привілеїв чиновницької бюрократії. Як свідчить історична практика XX ст., найгірші Франкові передчуття щодо негативних наслідків цієї моделі “державного” соціалізму справдилися.

Франкова ж соціалістична модель ґрунтована на принципах емансипації, солідарності й економічної рівності. Їх впровадження у життя утверджувало б, на думку українського мислителя, “правдивий соціалізм”, “ідею будучого братерства людського” [4: 287–288].

З огляду на усвідомлення франкових основоположних засад майбутнього України варто розглядати його працю “Народники і марксисты” (рецензія на книгу А. Фаресова “Народники и марксисты”. – С.-Петербург, 1899). Виступивши з різкою критикою соціал-демократичної доктрини, називаючи її “безглуздою й антигуманною”, Каменяр висловив свої симпатії до таких життєвих принципів молоді, як “любов до народу і любов до поступу” [4: 290]. Напевно, саме ці принципи І. Франко розглядав як основоположні в ході обрання історично перспективного шляху України.

Як послідовний поступовець І. Франко виступив і в статті “Поza межами можливого”. “Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, – писав український мислитель, – це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого” [4: 293].

І. Франко визначив національний вектор цього поступу, яким є “народне відродження” і “політична самостійність”. Нехтування цим шляхом приводить будь-яку націю, в тому числі й українську, до історичної перспективи “економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою й упадку” [4: 295].

Каменяр звернув увагу на характерну зміну в розумінні рушійних сил в історії людства, що виявилася наприкінці XIX ст. На відміну від К. Маркса та його при-

хильників, які вважали головним рушієм поступу людства економічний чинник, І. Франко розглядав цей фактор як вторинний, як результат “впливу потреб і ідеалів суспільності”. Український діяч писав: “Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застіг” [4: 298].

Що ж до ідеалів, то І. Франко розрізняв ідеал життя індивідуального, який визнавав “головним двигачем у сфері матеріальної продукції”, але більшого значення надавав ідеалу “у сфері суспільного й політичного життя”. Змістом цього ідеалу український інтелектуал вважав повне і нічим не обмежене життя і розвій нації [4: 298].

На думку І. Франка, ідеал національної самостійності для України “з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого”. Проте український діяч був далекий від фаталізму в цьому питанні і пропонував “вживати всіх сил і засобів”, щоб наблизитися до цього ідеалу [4: 299].

В “Одвертому листі до гал[ицької] української молодіжі” І. Франко окреслив величезне історичне завдання перед українською інтелігенцією, суть якої полягала в тому, аби витворити з етнічної маси українства **українську націю**, здібну до самостійного культурного й політичного життя. Подібна трансформація передбачала здійснення цілісної національної будови, в основу якої лягають такі чинники, як освіта, духовність, література, преса, свобода культурної праці, законодавство, “опора в масах народу та інтегігенції”. Усе це дасть можливість, кажучи словами Каменяра, “**чути себе українцями**” [5: т. 45: 404, 405]. Ці слова велетня українського духу залишаються актуальними і на початку ХХІ ст.

Франкова історіософія воскресіння й постання нової України переконливо звучить і в поезіях Каменяра. Ще в 1883 році у циклі віршів “Україна” поет-історіософ пророкував:

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Хай братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне! [6: 22–23]

І. Франко був переконаний, що історичний час визволення України настав:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жить [6: 23].

Той самий історіософсько-оптимістичний мотив слушного часу для визволення й оновлення України пролунав у Франковій поемі “Великі роковини”:

Нині вчися побіждати,
Завтра певно побідиш.
Та ж не даром пробудився
Український жвавий рід [6: 45].

Отже, філософські, суспільно-політичні, історичні й поетичні праці І. Франка складають оригінальну історіософську спадщину українського мислителя. Її стислий аналіз свідчить, що Каменярь порушив у своїх працях низку важливих історіософських проблем, зокрема історіогенези українства, рушійних сил та механізмів його історичного поступу, сенсу історії, основних періодів минулого, особливостей сьогодення та перспектив майбутнього України, зв'язку між ними. Наведений матеріал дає підстави говорити про Франкову концепцію національно-культурного поступу України в напрямі творення української модерної нації та утвердження моделі її самостійного культурного й політичного буття.

Література:

1. Забужко О. Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 2006.
2. Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 3.
3. Мазепа В. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 томах. – К., 2001. – Т. 5. – Кн. 2.
5. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
6. Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів: У 50 томах. – Львів, 2002.

Костянтин Кондратюк (Львів)

Іван Франко – дослідник історії культури України

Обрій зацікавлень І. Франка неохопний, про що свідчить його творча спадщина. Він автор близько 4000 літературних, публіцистичних та наукових творів, один із небагатьох у світі авторів, який вільно писав українською, польською і німецькою мовами, а перекладав з 14 мов.

Значну частину творчої спадщини І. Франка становлять наукові праці. З-під його пера вийшло кілька десятків історичних студій, публікацій джерел, рецензій, присвячених розвитку українського шкільництва, науки і мистецтва.

Досліджуючи культуру Київської Русі, І. Франко найбільше уваги звернув на висвітлення літературного процесу. У його працях подано ґрунтовну характеристику перекладних і оригінальних творів того часу. Учений вважав, що найкращим